

Михајло ПАНТИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

КАСНЕ ПРИПОВЕТКЕ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Прве прозне књиге Драгослава Михаиловића (збирка приповедака *Фреде, лаку ноћ*, кратки роман *Кад су цветале тикве* и приповедни венац/роман *Петријин венац*) одавно су постале део канона српске књижевности 20. века. Да је тако, закључује се по њиховом пријему у читалачкој публици свих генерација, стално новим издањима и преводима, потом драматизацијама и екранизацијама, па, коначно, и по врло израженом, са деценијама све интензивнијем интересовању (и потреби) за њиховим тумачењем, у свим истраживачким дисциплинама интерпретативне заједнице, почев од књижевне историографије, специјалистичких академских радова, наратологије, херменеутичке есејистике, лингвистике и тако редом. Довољно је погледати библиографију радова о Михаиловићевом прозном делу¹, а напосе и зборнике који су до сада о њему објављени², па лако уочити несразмер у тумачењу раних пишчевих дела и његових каснијих остварења. И док Михаиловићево канонско трокњиже стално и то са пуним оправдањем доживљава „нова читања”, рекло би се да је неспорни књижевноуметнички значај остатка његовог опуса, те, посебно, делимична трансформација („прогресивна корекција”) пишчеве приповедачке поети-

¹ Видети: *Библиографија радова академика Драгослава Михаиловића: у част осамдесет пет година живота* (приредила Марина Нинић), САНУ, Београд, 2017.

² *О делу Драгослава Михаиловића* (приредио Дејан Ајдачић), Учитељски факултет Врање, 2009; *Пут по непроходи: Драгослав Михаиловић* (приредио Михајло Пантић), Библиотека града Београда, 2010; *Књижевни портрет Драгослава Михаиловића*, Градска библиотека „Карло Бјелички”, Сомбор, 2010; *Књижевно дјело Драгослава Михаиловића* (приредио Никола Асановић), СПКД Просвјета, Билећа – Гацко, 2012; *Књижевни портрет Драгослава Михаиловића*, Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник, 2017.

ке, испољена како у романима (*Чизмаши*, *Гори Морава*, *Злотвори*, *Треће пролеће Свете Петронијевића*), а изразито и у причама и приповеткама (*Ухвати звезду падалицу*, *Лов на стенице*, *Јалова јесен* и *Преживљавање*) у текућој књижевнокритичкој и академској мисли тек наговештена³, овлаш оцртана и даље отворена за помније аналитичке увиде. Претходно речено треба непосредно илустровати на примерима конкретних дела, а за то су две касне Михаиловићеве приповедачке збирке *Јалова јесен* и *Преживљавање*, зарад своје успелости и назначених поетичких корекција у њима, и довољан и у довољној мери изразит, илустративан пример.

Први аналитички суд – настао на основу непосредног читалачког искуства, али и пређашњих обавезујућих критичких читања, потврђен и додатно оснажен приповеткама из поменутих књига – гласи: Драгослав Михаиловић је по примарној стваралачкој вокацији *есенцијални приповедач*. Том чињеницом и таквим својством он се укључује у централни традицијски ток српског фикционалног приповедања, почев од српских реалиста, какви су, на пример, Стеван Сремац и Симо Матавуљ, преко навеститеља модернизма, у првом реду Борисава Станковића, потом Драгише Васића, понајвише Иве Андрића, све до Михаиловићевих савременика: Антонија Исаковића, Данила Киша, Милисави Савића и других, као и приповедача који су деловали и делују у последњим деценијама прошлог и првим деценијама новог столећа. О томе да је у основи Михаиловићеве имагинације по правилу краћа приповедна форма сведочи најпре пишчева рана, у међувремену, како је већ речено, канонизирана стваралачка фаза, колико збирка *Фреде, лаку ноћ*, толико и приповест/кратки роман *Кад су цветале тикве*, испрва зачет, према Михаиловићевој тврдњи⁴, у намери да напише кратку причу од четири-пет страна која му се касније „отела”,

³ Марко Недић, „Другачији Драгослав – неколико поетичких назнака о приповеткама Драгослава Михаиловића”, у: *Књижевни портрет Драгослава Михаиловића*, Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник, 2017. Стр. 61–77.

⁴ „Књиге сам често писао са погрешним претпоставкама о њиховом развоју. Тако сам написао *Тикве*. Хтео сам да напишем једну кратку причу. (...) (Љубу Шампиона) имао сам као причаоца. Она прва реченица ‘Не, нећу се вратити’, то је нешто што је требало да буде ту и да се заврши на четвртој страни. Али онда сам био у сталним изазовима. Недавно сам видео у Риму једну, не знам чију, можда паганску светињу која се служи тим лажима – наводно постоје нека уста у која људи који су под сумњом, нарочито под сумњом пред женама, треба да гурну руку и ако извуку читаву руку, онда су невини и честити. Ја сам стално имао такве изазове, један, па други, па трећи. Онда сам улазио у улазе, из једног у други. (...) Отворило се, а потом се некако срећно и затворило. Нисам знао да ће то бити некакав кратки роман, нити сам га, кад сам га завршио, звао романом, него сам мислио то је нека прича. То је књига коју сам најбрже написао, за шест месеци, и написао сам је без неких мука, које сам иначе увек имао. Сваку књигу сам завршавао дахћући на крају као болестан пас.” Видети: Михајло Пантић, *Писци говоре 2*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2020, стр. 21.

те, најзад, у сасвим специфичном виду, *Петријин венац*, у критици и у читалачкој рецепцији сматран и романом и збирком прича.

И каснија Михаиловићева дела потврђују такав став и суд. Његова романсирана, до извесне мере фикционализована аутобиографија *Гори Морава* заправо је хронолошки компонован низ приповедних епизода из минулог живота у који је укључена и претходна написана и објављена прича „Ујка Драги седи под јабуком”, а завршена антологичком причом „Чија то душа овуда тумара”. Слично је и са романом *Треће пролеће Свете Петронијевића*, насталим проширењем раније приповетке⁵, а и комплексније структурисани романи, попут *Чизмаша* и *Злотвора* такође настају оркестрацијом новелистички обликованих делова. Отуда и следи недвосмислен закључак да Михаиловићев опус израста из еминентно приповедне традиције српске прозе, уједно је развијајући и надограђујући снагом индивидуалног, непоновљивог стваралачког дара. Тај традицијски ток има свој пуни континуитет, почев од исконске снаге усменог народног приповедања до нашег доба, за разлику од дисконтинуалне, скоковите генезе српског романа који ће пуноћу и доминацију у књижевном систему досегнути тек у другој половини 20. века. Михаиловићев романи, у том смислу, сагласно поетичким преференцијама самог писца, односно његовој примарној вокацији, више су ослоњени на школу и наслеђе српске уметничке приповетке него на велике историчне романе какве су писали Милош Црњански или Иво Андрић, премда ће историја, као извориште саме приче, остати важно тематско полазиште Михаиловићеве нарације, и оног фикционалног и оног документарног типа (циклус *Голи оток*).

Књига приповедака *Лов на стенице* непосредно кореспондира управо са документарним циклусом *Голи оток*, јер сијее, као и трансфигурисане ликове, узима управо из пишчевог и не само његовог голооточког искуства. (Донекле слично, али посредније, без удела личног сведочења, чинио је и Данило Киш у књизи приповедака *Гробница за Бориса Давидовича* која своје тематско исходиште у знатној мери има у књизи Карла Штајнера *7000 дана у Сибиру*.) Стога аналитичко читање *Лова на стенице* подразумева, а не би било погрешно рећи и да захтева „сравњивање” документарног материјала са њиховом фикционализованом интерпретацијом, односно праћење процеса трансформације емпиријске „грађе” у причу, што се, на другом нивоу, може пратити и у роману *Злотвори*, такође посвећеном теми голооточке Голготе. Тиме се снажно апострофира и важно аналитичко својство Михаиловићеве поетике, *наративно решавање питања односа стварности и фикције*, које до изражаја долази и у делима других значајних писаца „прозе новог стила” (на пример: Живојин Павловић).

⁵ Михајло Пантић, „Драгослав Михаиловић: Удес против којег се ништа не може”, у: *Александријски синдром 4*, Просвета, Београд, 2003, стр. 59–63.

За разлику од тематски и обликовно кохерентне књиге приповедака *Лов на стенице*, све друге приповедне збирке од истог писца, почев од *Фреде*, *лаку ноћ до Преживљавања*, показују наглашену разностраност наративних поступака и тема, ближећи се у традицији оглашеном принципу компоновања (релативно) независних прозних целина, познатом под метонимијским именом „приче из свих џепова” (Карел Чапек), о чему је сам аутор такође говорио.⁶ Таква је и Михаиловићева касна збирка *Јалова јесен* у којој се белодано показује можда и кључни поетички парадокс целокупног прозног опуса Драгослава Михаиловића. С једне стране тај опус одликује једва сагледива разноврност облика, тема и, посебно језика (као да се у писцу крије онолико гласова колико свака нова приповедна ситуација, контекст, време, простор или тема захтевају), а са друге неспорна, сложена стилска јединственост и препознатљивост о којој је писано и много и исцрпно⁷.

У *Јаловој јесени* има прича које подсећају на раније фазе Михаиловићевог приповедања. Такве су, рекло би се, две уводне: „Кратки приказ живота на Цариградском друму” и „Ђевапчићи и пиво”; прва од њих враћа читаоца пишчевом завичају знамом из његовог аутобиографског романа *Гори Морава*, док друга може бити виђена као секундарни „снимак” душановачког амбијента маестрално представљеног у *Тиквама*. Ту су и приповетке „Бесмртна љубав Плаве Дrame” и „Свети Петар спасава Србе” у којима се открива једна релативно нова, а свакако у претходним делима мање видљива црта Михаиловићевог приповедања, тачније речено, ауторова склоност персифлажи, фарсичном парадоксу и сатири. Потом следе „Најбољи пријатељ” и „Парионичар, генерал и иследник” које су заправо наставак или проширење *Лова на стенице*, с тим што је логор Голи оток са збивањима на њему дискретно поменут као „мотивационо залеђе” једног од јунака и у причи „Утопљеница”. Та прича, као и „Мијандрош и Беља” по својим карактеристикама су *михаиловићевски* најтипичније: мир свакидашњег, ни по чему изразитог живота, одједном, стицајем „сила које нас воде куда нећемо” (видети мота *Тикава*), бива поремећен из корена и претвара се ни мање ни више него у суморни доживљај света и трагички исход живота обичних, „малих људи”. Најзад, приповетка „Јалова јесен”, која зајми наслов књизи, антологијска је аутофикција са сугестивним

⁶ „У литератури је било модерно рећи да се препознаје писани рукопис. Који рукопис? Ја сам имао шест приповедака, свака написана друкчије, немам појма која је ту најбоља, која вреди. Само сам рекао себи – у реду је, ја то сада шаљем.” Видети: Михајло Пантић, *Писци говоре 2*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2020, стр. 17.

⁷ Видети наведену *Библиографију радова академика Драгослава Михаиловића* у издању САНУ, као и „Селективну библиографију Драгослава Михаиловића” из трстеничког зборника *Књижевни портрет Драгослава Михаиловића* коју је сачинио Дејан Вукићевић (стр. 183–245).

алегоријским „другим планом”: у зрелим годинама јунак праћен псом, у потрази за гљивама, забаса и залута у честару и дивљини и одједном (му) се његов живот укаже као не само њему својствен већ универзалан човеков „пут по непроходи”, као слутња све ближег краја и надвладавање осећања егзистенцијалног бесмисла и узалудности. Коначно, књигу *Јалова јесен* могуће је, у скупу њених особина, али и у збиру читалачких утисака њоме изазваних, читати и као својеврсну рекапитулацију дотадашњег Михаиловићевог приповедачког рада; у приповеткама које чине поменути збирку налази се готово све познато из ауторових ранијих дела, али је у њој такође евидентан искорак према нешто ведријем виђењу света, са повременим просевима хумора, контрастираном иначе преовлађујућим пишчевима казивањима о „патњи и милости” (Љ. Јеремић)

Преживљавање је такође збирка приповедака организована по већ поменутом принципу „прича из свих џепова”. Започиње је приповетка „Мика Џован његовог живота” у којој се тематизује отварање досијеа службе државне безбедности након такозваних демократских промена после 2000. године, и разоткрива начин функционисања доушничке мреже у старом режиму, а на примеру пензионисаног лектора Милоја Зорића. У опису његовог живота није тешко запазити транспоновано, фикцијски „измештено” и језички преобликовано искуство самог писца. Слично је и са причом „Миш бели срећу дели” у којој се испрва описује случај самохраног оца Милоја који се у једном тренутку суочава и са несрећом других људи. „Мајмун у прозору” је још једна од Михаиловићевих „затворских” прича. У њој се главни јунак Зоран деценијама касније враћа пред своју тамницу сећајући се не само дана проведених у њој него и времена које је потом уследило и протекло. Приповетка „Лепо писање”, посвећена књижевном критичару и есејисти Мухарему Первићу, осим што се у њен наративни ток уткива план поетичке експликације, несвојствен дотадашњем Михаиловићевом приповедању, а о чему ће још бити речи, прати један изненадни мушко-женски сусрет и нагло, неочекивано буђење ероса у необичним околностима.

„Плач Јована Тркуље” је пак роман једног живота сапет у форми приповетке. Главни „јунак”, аквизитер Јован Тркуља иде од немила до недрага, не успевајући да се, што услед незауостављиво вртоглавих и суморних друштвених збивања, што због сопствене природе, било где скраси и домогне љубави, стално размишљајући „о својој великој људској рани, која му непрестано крвави и кроз коју му истиче његова мушка снага – о женама”. О мушко-женским односима, тачније о једној промашеној љубави и о више промашених живота, према којима приповедач Михаиловић испољава нарочиту склоност, реч је и у приповеци „Умро је стари Луј”. Преводац и писац у покушају Радојко Милановић никако не разрешава неспоразуме са супругом Снежаном, и тешком муком, после расанка са

њом, успева да пронађе какав-такав мир. Али га жеља да постане писац никада није напустила. Најзад, у насловној приповеци „Преживљавање” јунакиња Јелена Холцер исповеда се наратору о свом животу препуном траума и непознаница, а безимени приповедач (сам писац?) на крају се, мислећи и о њој и о себи, пита: „Шта човек, мислим се, да ради са својим животом”.

И у својим касним збиркама приповедака *Јалова јесен* и *Преживљавање*, Драгослав Михаиловић се, јединственом снагом уметничке имагинације и супериорном вештином владања приповедном формом, изнова, до извесне мере иновативно, потврђује као писац познатог, стабилизованог стила и потпуно обликоване стваралачке, ауторске поетике. У тим „касним плодовима” његовог стваралачког рада активно делују већ оглашене, али и делом измењене или на други начин употребљене саставнице/карактеристике већ више пута описане у критичким тумачењима: нискомиметски, антихероични јунаци; социјално типична реч; жаргон/сленг; сказ; језик мимо норме / регионални говори; јак лик (који наставља да „живи” ван текста); интерес за друштвену маргину и патњу обичних, „малих” људи погнутих под теретом неизбежне судбине; муњевито, на начин старих мајстора-приповедача, са свега неколико речи или две-три реченице спроведена карактеризација ликова уз њихов обавезан физички опис; тематизација свакидашњице и ближе или, за савремене читаоце, тек нешто даље прошлости, и тако редом. О сваком од поменутих својстава Михаиловићеве прозе, укључујући приче и приповетке, објављене су засебне студије и то у завидном броју. А многе од њих могле би, са разлогом, бити написане и у будућим временима.

Међутим, осим онога што је установљено, описано, па и у овом огледу делимично поновљено, ваља у касним Михаиловићевим приповедним збиркама *Јалова јесен* и *Преживљавање* посебну пажњу обратити и на поетичке одлике које се у ранијој пишчевој прози јављају тек као наговештај, а неке пак представљају стварну новину. Посебно, у том смислу, треба издвојити три иновативна својства, мада их, разложно је рећи, има више, но та три су некако сама, у поновном читању, испливала на површину и наметнула се као посебно упечатљива. Први је моменат сразмерно честе употребе прозног механизма *аутофикције*, односно друкчије улоге и врсте приповедачког „ја”, обликованог потпуном или делимичном фикционализацијом ауторовог непосредног животног искуства. Тога је, наравно, било и у ранијим Михаиловићевим књигама (*Гори Морава*, *Злотвори*, поједине приче), али у његовим познијим радовима аутофикција полако односи превагу. Док је у ранијим фазама обликовања свог приповедног света приповедни интерес усмеравао ка убедљивости лика који врши или трпи радњу (Лилика, Љуба Шампион, ујка Драги, чистач Ћамил, Жика Курјак, Чича Миљковић, Света Петронијевић, пуковник Веселиновић и тако даље),

у приповеткама из *Јалове јесени* и *Преживљавања*, издашније него раније, Драгослав Михаиловић приповеда властито искуство пропуштено кроз филтер маште, не одричући се у традицији установљеног, али и у својим делима испољеног уверења да је књижевност увек деривација стварности. Наравно, књижевност је пре свега стварност по себи, па тако и језичка, имагинирана стварност *Јалове јесени* и *Преживљавања* и стварност света, односно искуства од којег приповедање креће, не морају стајати, нити обично стоје у односу један према један. Увек је и више и друкчије од тога, *истина света* и *истина текста* се допуњавају, потпомажу бољем узајамном разумевању, али често и једна другу релативизују.

Други важан иновативни моменат у Михаиловићевом касном приповедању је уплив, и то неочекивано опсежан, поетичке експликације, односно *приповедања поетике*, где се понајвећма издваја приповетка „Лепо писање” у којој је, посредством говора о Бори Станковићи и Иви Андрићу, дата цела једна поетичка елаборација, са освртом и на језик, и на сам процес писања, и на књижевни живот и мотивационе моменте које у великој мери одређују сваког конкретног писца, па до извесне мере утичу и на његову, никада до краја протумачену одлуку, или намеру, или потребу, да се писањем бави; да упркос свему, а нарочито отпорима средине и унапред урачунатим и задатим неспоразумима, буде оно што суштински јесте – писац. У приповеци „Лепо писање” Драгослав Михаиловић је – на први поглед, њему несвојствено, будући да он припада оним српским прозним писцима, па и песницима (такав је, на пример, и Васко Попа) који, *андрићевски* речено, сматрају да „писац говори својим делом” – уткао, мислима главног јунака, универзитетског професора Леке, наративни есеј о Бори Станковићу и Иви Андрићу, сугеришући да себе и своје писање види управо у озрачју дела тих двају великих, канонских српских приповедача.⁸

Трећи иновативни моменат у Михаиловићевим позним приповедачким књигама, не по важности, него по аналитичком редоследу, испољава се у склоности историјским и политичким темама новијег доба, речју – непосредно пре и после распада велике државе Јужних Словена. Обликовање тих садржаја праћено је каткад ироничним, каткад недвосмисленим, аподиктичким коментарима, познатим из Михаиловићевог публицистичког рада⁹, а ређе и из интервјуа. Тим трима моментима, додатим већ стабилизационој поетичкој основи, Драгослав Михаиловић се и у својим касним

⁸ Драгослав Михаиловић, „Лепо писање”, у: *Преживљавање*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 2010, посебно стране 82–88.

⁹ Видети: Драгослав Михаиловић, *Црвено и плаво*, НИН, Београд, 2001; Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005; Драгослав Михаиловић, *Мајсторско писмо*, ауторско издање, Београд, 2007.

делима потврдио као писац надстандардне имагинативне снаге, достојне најбољих, антологијских страна српске приповедне традиције.

У својим причама, романима и документарној прози Михаиловић је исцрпно, обликовно и естетски садржајно, уједно и катарзично, а у исти мах и читалачки привлачно, тематизовао немоћ човека да се одупре трагичком притиску историје и идеологије, тиме темељно одређујући модернизовани неореалистички поетички ток модерне српске књижевности. Живот дат у елементарном виду, још чешће унижен и неостварен, пун трпљења зла и патње, и то из разлога који се не дају увек рационализовати, а којим живе Михаиловићеви јунаци – без разлике њиховог места у друштвеној хијерархији, али и са самолошћу према маргиналцима, аутсајдерима и „божјим људима” – чини подлогу за развијање махом трагичких визија људског постојања. Користећи се различитим језичким кодовима, од градског сленга до дијалекатских идиома, и примењујући целу скалу наративних поступака, од „магнетофонског говора”, преко документарности и снижене (инфантилне или редуковане) тачке гледишта, до објективизујућег, хроничарског описивања тегобних, наказном политиком и оловном историјом индукованих збивања, Драгослав Михаиловић створио је посебан, препознатљив тип приповедања, парадигматичан за једну страну српске прозе у другој половини минулог и првим деценијама нашег века.